

V. ЗАХІДНА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ПРОВІНЦІЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Східна Європа занадто велика, щоб являти собою монолітну культурно-історичну спільність із найдавніших часів. У її межах виділяються різні регіони, які з епохи каменю мали свою культурну специфіку, обумовлену географічним положенням і впливами сусідів. Нагадаю, що в книзі йдеться про західну частину Східної Європи в межах Поліської низовини, басейну Німану й прилеглих територій Північної України, Білорусі, Литви, Латвії, крайніх західних областей Росії. У природно-географічному відношенні, як зазначалося в другому розділі, це східна частина великих Середньоевропейських низин, які тягнуться від Англії через Північну Німеччину, Польщу до Даугави, Верхнього Дніпра, Десни. Подібність природно-кліматичних умов у цих регіонах здавна сприяло культурно-історичним зв'язкам між їх населенням та розвитку в їхніх межах культурно споріднених явищ.

Західна або балтійська культурно-історична провінція Східної Європи окреслюється поширенням численних культурних явищ, які мають прямі паралелі в культурах Балтії та півночі Центральної Європи, що датуються часом від фінального палеоліту по середньовіччя включно. Ця спорідненість виникла внаслідок серії потужних інвазій населення із заходу на територію регіону. Сучасна джерельна база дає неспростовні докази численних хвиль мігрантів із Західної та Південної Балтії через басейн Вісли в долини Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра (рис. 5, 44, 113, 133-134).

Розквіт культури епігравецьких мисливців на мамонта середньої смуги Східної Європи припадає на 14-13 тис. до наших днів. Численні пам'ятки цього часу відомі на півдні Полісся, на Середній та Верхній Десні (Мізін, Бармаки, Юровичі, Шоломки, Юдинове, Супоневе, Тимонівка). Достовірні сліди перебування нащадків згаданих епігравецьких мисливців у 12-11 тис. ВР в Поліссі відсутні. Зате цим часом датуються численні стоянки носіїв західнобалтійських культурних традицій – культури Гамбург, Лінгбі, Аренсбург, Красносілля, Свідер (рис. 3-5).

Таким чином, у фінальному палеоліті сталася культурно-історична переорієнтація Полісся та Верхнього Подніпров'я на Південну Прибалтику. Значною мірою вона була спричинена природними факторами. Дані палеогеографії

свідчать про перетворення Полісся у ранньому Дріасі у непридатну для життя заозерену арктичну пустелю. Вимирання мамонтів 13 тис. тому, на порозі фінального палеоліту, та різке погіршення природно-кліматичних умов на його початку призвели до запустіння Полісся в Дріасі ІІ відходу нащадків епігравецьких мисливців на південь. Такими вважають людність осокорівської культури, носіїв азілоїдних індустрій Південної та Центральної України.

Недостатній вріз поліських річок заважав дренажуванню зандрових низин аж до Аллереду, коли відбулося поглиблення річкових долин і формування піщаних борових терас [Вознячук, 1973, с.62; Якушко, Махнач, 1973, с.79]. Вріз річкових долин зумовив осушення Поліської низовини, появу зручних для поселення людини сухих борових терас. Загальне потепління сприяло розвитку рослинності на звільнених від льодовика зандрово-моренних рівнинах і поширенню численної популяції північних оленів.

Поліпшення природно-кліматичних умов у зв'язку з беллінзьким та аллередським потепліннями створило сприятливі умови для повторного заселення регіону в середині фінального палеоліту з Південно-Західної Балтії через Польську низовину в басейни Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра прильодовиковими мисливцями на оленя.

Найдавнішу з таких хвиль переселенців із заходу фіксує поява в басейнах Вісли (Новий Млин 3), Німану (Рудня, Кашетос) та Прип'яті (Одрижин, Прибір) окремих вістер з плечем гамбурзької культури, що датується Беллінгом та Дріасом ІІ. Значно краще в Поліссі представлені матеріали культури Лінгбі, носії якої просунулися в регіон десь у кінці Аллереду – на початку Дріасу ІІІ (рис. 3). На їхній основі в Дріасі ІІІ формується місцева красносілляська культура з невеликими черешковими наконечниками, що нерідко набувають асиметричних форм. Свідерська культура формувалася на лінгбійських традиціях (через пам'ятки типу Станюковичі на Західному Бузі) на початку Дріасу ІІІ в багатих на якісну крем'яну сировину верхів'ях Вісли та Прип'яті. Звідси свідерці поступово розселилися на північ – на Середню Віслу та Німан. Рухаючись Поліссям на схід, вони на кінець Дріасу ІІІ витіснили на Верхній Дніпро і Десну споріднених їм красносілляців (рис. 3, 5). В умовах сосново-

березових лісів Східного Полісся останні засвоїли перші навички лісового мисливського господарства, що знадобляться в майбутньому їхнім мезолітичним нащадкам (Гренськ, Іенево, Пісочний Рів).

Напередодні різкого потепління 10300 р. тому на заході Східної Європи мешкали носії двох споріднених постлінгбійських культурних спільнот. Басейни Вісли, Прип'яті та Німану займали свідерці, а Східне Полісся та Верхнє Подніпров'я аж до витоків Волги – красносільці. Цей світ фінальнопалеолітичний мисливців на північного оленя був зруйнований різким потеплінням раннього голоцену, яке змусило мисливців рухатися за об'єктом промислу у північно-східному напрямку (рис. 5). У Пребореалі носії свідерських традицій просувалися з басейнів Німану та Прип'яті на північний схід, в обхід із заходу заселеного красносільцями Верхнього Подніпров'я. Останні з Дніпро-Деснянського межиріччя колонізували басейни Оки та Верхньої Волги (рис. 5).

Так виникли постсвідерська (Кунда, Бутово, Оленячий Острів, Веретьє, Пургасово тощо) та посткрасносільська (Гренськ, Пісочний Рів, Іенево) області культур мезоліту Східної Європи, які, маючи культуру Лінгбі за спільного пращура, суттєво різнилися між собою за крем'яним інвентарем. Постсвідеру властивий досить одноманітний мікропластинчастий інвентар, визначальним елементом якого є наконечники стріл на правильних відтискних пластинках із пласкою свідерською підтескою черешків. Посткрасносільця характеризується відщеповою технікою обробки кременю та круторетушованими черешковими й асиметричними вістрями стріл.

Судячи з матеріалів раннього неоліту Верхньої Волги та пам'яток типу Студенок на Середній Десні, згадані культурні традиції доживають до неоліту. Іншими словами, археологічні матеріали заходу Східної Європи та Верхньої Волги свідчать про безперервний розвиток у регіоні лінгбійських культурних традицій у свідерській та красносільській варіаціях з початку Дріасу III до розвинутого Атлантикуму, тобто принаймні протягом 4-х тисяч років. Фази розвитку лінгбійських традицій на північному заході Східної Європи не мають чітких кордонів і поступово переходять одна в одну. Зокрема відомі типологічно перехідні пам'ятки між власне Лінгбі та Красносільцями (Вільнюс 1, Великий Мідськ, Берестенево), між Красносільцями та Пісочним Ровом (Красносільськ 5, Боровка, Гренськ, Усть-Тудовка) [Залізняк, 1999].

За даними палеоантропології (могильники Оленячий Острів, Звейнієкі 2, Попово), першими післяльодовиковими мешканцями півночі Східної Європи були масивні, широколиці європеоїди архаїчного типу, морфологічно спорідненого з кроманьйонцями верхнього палеоліту Європи. Антропологічні особливості носіїв постсвідерських традицій тайгової зони Східної Європи пояснюються їх генетичним зв'язком з людністю свідерської культури, яка через культуру Лінгбі була пов'язана з прильодовиковими мисливцями Європи [Залізняк, 1999 а, с.244; 2000 б].

Таким чином, культурні явища фінального палеоліту заходу Східної Європи мають багато спільного з синхронними спільнотами зандрових низовин, що тягнуться на захід від басейнів Прип'яті та Німану до Англії, а саме з культурами Гамбург, Лінгбі, Аренсбург, Свідер.

Затоплення значних територій Західної Балтії через танення скандинавського льодовика внаслідок ранньоголоценового потепління стимулювало міграційні процеси не тільки на північ, але й у східному напрямку. У басейні Вісли, Прип'яті та Німану, що спорожніли після відходу на північ Східної Європи свідерців, просунулися із заходу носії культурних традицій Дювенсі. На їхній основі формуються ранньомезолітична коморницька культура Польщі та кудлаївська – Північної України, Білорусі та Литви (рис. 44). Їхньому крем'яному інвентарю властива відщеповість, крайній мікролітизм, поширення дрібних мікрівкладнів до металевих зброї з притупленим краєм – у формі трикутників та мікрівістрів.

Нова хвиля західнобалтійських мігрантів у Атлантикумі започаткувала формування в басейнах Вісли, Німану та Прип'яті постмаглемезької яніславицької культури (рис. 113-114, 133). Її крем'яному інвентарю властиві одноплосинні односторонні нуклеуси для досконалих відтискних пластин. З цих правильних пластинчастих заготовок за допомогою мікрорізцевих сколів виготовлялися специфічні яніславицькі вістря, трикутники, правильні трапеції. Яніславицький кремій – це реалізація давніх маглемезьких традицій прибалтійського мезоліту на основі нової, протонеолітичної техніки правильної відтискної пластини [Залізняк, 1998, с.189].

Таким чином, на початку голоцену із заходу в регіон послідовно просунулися дві хвилі мігрантів з Південної Балтії – людність кудлаївської та яніславицької культур. Саме їх розселення і визначило межі західної провінції в

мезоліті – басейни Прип'яті, Німану, частково Верхнього Дніпра та Нижньої Десни. Кудлаївці витіснили у Пребореалі з басейну Німану на північний схід постевідерську людність, що лишила пам'ятки типу Пулли [Ostrauskas, 1999] (рис. 5).

Попередники мезолітичних прибульців (Свідер, Красносілля) відійшли у північно-східному напрямку, трансформувались у постевідерську (Кунда, Бутово, Веретьє, Пургасово, Оленячий Острів) та посткрасносільську (Гренск, Красносілля, Пісочний Рів) спільнот мезоліту півночі та центру Східної Європи. Їх пам'ятки зустрічаються лише на північній та східній периферії західної провінції, заселеної в мезоліті кудлаївцями та яніславицьким населенням. Маються на увазі кундські стоянки Німану, Замошся на Даугаві, Кринична, Дедня, а також Гренськ на Сожі, Пісочний Рів на Десні.

Наступна неолітична доба в регіоні почалася з поширення керамічного посуду у яніславицького населення басейну Прип'яті, а пізніше – і Німану. Судячи з ранньонеолітичних матеріалів Українського або Південного Полісся сталося це у другій половині VI тис. BC (cal.), внаслідок контактів яніславицьких мисливців з південними неолітичними сусідами. Спочатку це були буго-дністровці, а дещо пізніше – людність культури лінійно-стрічкової кераміки. Адже у середині VI тис. до н.е. уздовж південного краю заселеного яніславицькими мисливцями Полісся на схід, через Верхню Віслу, на Волинську височину та Верхній Дністер просувалися ранні землероби культури лінійно-стрічкової кераміки. Вони стали джерелом неолітичних новацій для пізньояніславицької людності Полісся і стимулювали формування на її основі першої, дубичайської фази волинської або німанської неолітичної культури західного Полісся. У кінці V-IV тис. до н.е. німанська культура зазнала тиску з боку населення культури лійчастого посуду, що в цей час з басейну Вісли просувалося на Волинь.

Отже з кінця VI до середини IV тис. до н.е. у Полісся з заходу прийшло дві хвилі мігрантів, на цей раз неолітичних – населення культур лінійно-стрічкової кераміки та лійчастого посуду (рис. 133). Їх тиск на яніславицьку людність Полісся зумовив відхід останньої у південно-східному напрямку. Судячи з поширення характерних яніславицьких вістер, яніславицька людність із Київського Полісся досягла лісостепів Лівобережної України. Зокрема виразні серії яніславицьких вістер відомі на пам'ятках Надпоріжжя та на стоянках донецької культури

басейну Сіверського Дінця [Залізник, 1978, 1998, с.217] (рис. 113-114).

Схоже, що саме з цим міграційним потоком із Балтії пов'язана поява в лісостепах Лівобережжя та Надпоріжжя масивних європеїдів вовнистого антропологічного типу. Вони відомі з численних могильників VI-V тис. до н.е. Середнього Подніпров'я та Надпоріжжя (Василівка III, Вовниги, Олександрія, Ясинувате, Вільнянка, Микільське тощо), які містять випростані масивні кістяки північних європеїдів [Телегин, 1991; Потехина, 1999]. Останні мають прямі паралелі серед антропологічних решток могильників Західної Балтії VI-IV тис. до н.е. (Ведбек, Ертебелле, Скотехолм тощо) [Гохман, 1966; Кондукторова, 1973]. Отже, антропологічні дані підтверджують висновки археологів про міграцію в VII-VI тис. до н.е. мешканців Західної Балтії у південно-східному напрямку, через Польську та Поліську низовини у Середнє Подніпров'я. Переконливі археологічні та антропологічні дані свідчать про участь цих прибульців із Балтії у формуванні дніпро-донецької культури Південної Київщини та лісостепового лівобережжя Дніпра у VI тис. до н.е. Ця північноєвропеїдна людність, яка у VII-V тис. до н.е. заселила Лівобережжя Дніпра та Надпоріжжя, в умовах аридизації клімату, під впливом Трипілля поступово опанувала навички скотарства. Вона стала підґрунтям найдавніших індоєвропейців – середньостогівської і споріднених із нею енеолітичних культур Лівобережжя Дніпра [Залізник, 1994, с.97-99; 1998, с.316-318; Zaliznyak, 2005].

Західний напрямок культурно-історичних зв'язків басейну Німану, Полісся та Волині, що утвердився ще у фінальному палеоліті, мезоліті та неоліті (Гамбург, Лінгбі, Коморниця-Кудлаївка, Яніславиця, неолітичні культури ЛСК та лійчастого посуду), зберігся майже до сьогодні. Він реалізовувався у формі інвазій чи міграційних хвиль, що котилися з Південної Балтії та Центральної Європи через басейн Вісли на схід.

В епоху енеоліту-бронзи у III-II тис. до н.е. ще три хвилі переселенців із заходу прокотилися в західні регіони Східної Європи. Маються на увазі носії традицій культур кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської, які на думку переважної більшості вчених належали до індоєвропейської сім'ї народів. Культури кулястих амфор та шнурової кераміки зародилися в Центральній Європі, звідки через Польщу поширилися далеко у Східну Європу. Якщо перша з них сягнула Верхнього Дніпра та Десни, то шнуровики проникли ще далі на схід, аж до

Верхньої і навіть середньої Волги (Фат'яново – рис. 134). Культури шнурової кераміки вважаються археологічним відповідником ще не розчленованої германо-балто-слов'янської етнотомовної спільності.

Тшинецько-комарівська культура Південного Полісся та Волині, на думку Б.О.Рибаківа та інших дослідників, була полишена далекими пращурами слов'ян. У слов'яногенезі брали участь також ще одні переселенці з Південної Балтії – людність підкльошової та поморської культур, які наприкінці I тис. до н.е. переселилися з Польського Помор'я у Північно-Західну Україну. Отже, описана Йорданом мандрівка готів у II-III ст. н.е. з Південної Балтії на Полісся та Волинь не була чимось екстраординарним і проходила традиційними міграційними шляхами, проторованими ще за доби фінального палеоліту та мезоліту. Північно-західне коріння має і підгірцівсько-милоградівська культура Північної України та Білорусі. Із Польщі на Волинь на рубежі нашої ери просунулися носії пшеворської культури (історичні вандалі).

Отже, археологічні матеріали свідчать про тісні культурно-історичні та генетичні зв'язки культурних явищ басейнів Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра та прилеглих територій із Південною та Західною Балтією, а також Центральною Європою, протягом останніх 12 тисяч років. Про це свідчить щонайменше 15 міграційних хвиль, які котилися через територію Польщі у східному напрямку починаючи з фінального палеоліту. Маються на увазі фінальнопалеолітичні інвазії носіїв традицій культур Гамбург, Лінгбі, Красносілля, Свідер; мезолітичні – Кудлаївка, Яніславиця. У неоліті із заходу прийшла людність культур лінійно-стрічкової кераміки, лійчастого посуду; в енеоліті-бронзі – кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської; за доби раннього заліза – Лужиця, Милоград, Ясторф, Латен (кельти), поморська, Пшевор (вандалі), Вельбар (готи) [Залізник, 1998, с.268; 2001]. За доби середньовіччя впливи Балтії набули відповідної історичній епосі форми експансії варягів, Польщі, Литви, Швеції [Залізник, 1999, с.231-236; 2001]. Практично всі археологічні культури басейнів Прип'яті та Німану з фінального палеоліту до початку середньовіччя мають західне походження.

Кордони західної культурно-історичної провінції не обмежувалися кордонами Полісся та басейну Німану. Вони пульсували залежно від інтенсивності міграційних процесів із заходу. Так, мігранти культури Лінгбі 11 тис. років тому просунулися далеко на Схід, аж до Верхньої Волги (стоянка Подол III). Нашадки свідерських мисливців

басейнів Вісли, Німану та Прип'яті у ранньому голоцені розселилися на схід, до Печори (постсвідерський мезоліт зони тайги). Особливо потужними були кілька хвиль міграцій носіїв культур шнурової кераміки, які чотири тисячі років тому просунулися з Центральної Європи через басейн Вісли до Верхньої і навіть Середньої Волги (середньодніпровська та фат'янівська культури) (рис. 134). Ці мігранти з Центральної Європи були далекими пращурами балтів та слов'ян, що влилися в середовище автохтонного протофінівського населення лісової смуги Східної Європи.

Сталий західний напрямок культурних зв'язків та міграційних процесів пояснюється належністю басейнів Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра до єдиної природно-географічної зони Середньоевропейських рівнин, яка охоплює Англійську, Північнонімецьку, Польську та Поліську низовини. Цей природно-ландшафтний регіон з однотипними природно-кліматичними умовами, що збігається з зандровою смугою останнього зледеніння, сформувався у фінальному палеоліті, коли і встановився тісний культурний зв'язок заходу Східної Європи з Балтією [Залізник, 1980, 1989; 2001а, с.119-124; 2001б]. Складається враження, що лісова зона Східної Європи з її нечисленним мисливсько-рибальським населенням починаючи з пізнього льодовиків'я відіграла роль своєрідного резервуару для відтоку надлишків людності з Центральної Європи та Південно-Західної Балтії.

На завершення зазначу, що при вирішенні питань генетичних зв'язків чи пошуків витоків культурних явищ фінального палеоліту та мезоліту західних регіонів Східної Європи слід враховувати абсолютно домінуючий тут західний напрям міграційних процесів. Тому популярне в останні роки, але не підтвержене конкретними матеріалами, припущення про можливі місцеві витoki лінгбійських пам'яток Верхньої Волги, чи про автохтонність постсвідерського мезоліту півночі Східної Європи, чи висловлювання на користь витоків ієневсько-пісочнорівських старожитностей в усть-камській культурі Середнього Поволжя [Сорокін, 2009, с.175] суперечать викладеним вище фактам на користь домінування в регіоні міграційних потоків із заходу. Тим більше, що найбільш показові вироби (наконечники стріл) згаданих культурних явищ півночі Східної Європи не мають місцевих прототипів, зате знаходять прямі паралелі у фінальному палеоліті Південної Балтії (культури Лінгбі, Свідер, Красносілля).